

UO'K:725 947.6

**MARKAZIY OSIYO MADANIYATI VA SAN'ATI JAHON MADANIYATINING
RIVOJLANISH CHORRAHASI****ЦЕНТРАЛЬНО АЗИАТСКАЯ КУЛЬТУРА И ИСКУССТВО ПЕРЕКРЕСТОК РАЗВИТИЯ
МИРОВОЙ КУЛЬТУРЫ****CULTURE AND ART OF CENTRAL ASIA WORLD CULTURE DEVELOPMENT
CROSSROADS****Shokirov Toxirjon Nurmamatovich**
Farg'ona davlat universiteti, f.f.b.f.d. (PhD)**Annotatsiya**

Mazkur maqolada Markaziy Osiyo xalqlari o'zlarining uzoq ziddiyatli murakkab tarixga ega ekanliklari, ushbu yurtda juda ko'p bosqinchilik va talonchiliklar bo'lganligi, o'zbek musiqa madaniyati va san'atining ildizlari juda qadimiyligi va Iskandar Zulqarnayn yurtimiz musiqa asboblari xayrat bilan qaraganligi, yunonlar musiqa asboblari o'rganganliklari, bunga dalil bo'la oladigan faktlarning borligi, qator mutafakkir bobolarimiz o'sha davr madaniy yuksalishining yorqin siymosi bo'lganliklari hamda ular tomonidan ko'plab o'tkazilgan tadqiqotlar, yozilgan asarlar borligi, milliy musiqamiz durdonasi Shashmaqomning mukammal shaklga kelganligi, rus bosqinidan so'nggi o'zgarishlar haqida so'z boradi.

Аннотация

В этой статье рассказывается о том, что народы Центральной Азии имеют долгую противоречивую сложную историю, что на этой земле было много вторжений и грабежей, что корни узбекской музыкальной культуры и искусства очень древние, и что Александр Македонский с любовью относился к музыкальным инструментам нашей страны, что греки изучали наши музыкальные инструменты, что есть факты, которые могут свидетельствовать об этом, что наши предки-мыслители о том, что шедевр нашей национальной музыки Шашмакомом пришел в совершенную форму, о последних изменениях, произошедших с русским нашествием.

Abstract

In this article, the peoples of Central Asia noted that they have a long contradictory complex history, there were a lot of invasions and robberies in this land, the roots of Uzbek music culture and art are very ancient, and Alexander Zulkarnain it is said about the fact that our country looked at musical instruments with kindness, that the Greeks studied our musical instruments, that there are facts that can prove it, that a number of our thinker grandfathers were bright figures of the cultural rise of that time, and that there are many studies, written works by them, that the masterpiece of our national music

Kalit so'zlar: milliy madaniyat, Markaziy Osiyo, chorraha, rivojlanish, cholg'u asboblari, musiqa madaniyati, nazariya, folklor, doston.

Ключевые слова: национальная культура, Центральная Азия, перекресток, развитие, инструментовка, музыкальная культура, теория, фольклор, эпос.

Key words: national culture, Central Asia, crossroads, development, instruments, music culture, theory, folklore, epic.

KIRISH

Markaziy Osiyo xalqlari o'zlarining uzoq ziddiyatli va murakkab tarixida juda ko'p bosqin va talonchiliklarni boshidan kechirdi, ularga qarshi esa ozodlik sari tinmay mustaqillik kurashlari olib borganlar. Shu hududda yashaydigan xalqlar madaniyatida umuminsoniy ahamiyatga molik barcha madaniyat yutuqlari ijodiy uyg'unlashganidek, o'z navbatida shu xalqlar madaniyati o'zga yurt xalqlari madaniyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatdi va ularni yanada boyitdi. Aytilish mumkinki, Markaziy Osiyo madaniyati va san'ati jahon madaniyatining rivojlanishida chorraha vazifasini o'tagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Qadimgi madaniy an'analarga boy bo'lgan Markaziy Osiyo xalqlari o'z davrida yuksak madaniyat va san'atga ega bo'lgan. Shaharlardagi madaniyatning tez rivojlanishi hamda madaniy

aloqalarning kuchayishi natijasi o'laroq o'lkada Uyg'onish davri boshlandi, ilm-fan va madaniyat misli ko'rilmagan yutuqlarga erishdi.

Tarixiy manbalardan ma'lumki, o'zbek madaniyati, jumladan, o'zbek musiqa madaniyati va san'atining ildizlari juda qadimiylidir. "Qo'shiqchilik san'ati ayniqsa Yunon-Baqtriya, Qadimgi Xorazm, Qadimgi Farg'ona, Qang', Kushon kabi dastlabki quldorlik davlatlarida tez rivojlandi." [1]. Miloddan oldingi IV asrda Iskandar Zulqarnayn Markaziy Osiyoni zabt etganda yunonlar ajdodlarimizdan bo'lgan sug'diylar, baqtriyaliklar va xorazmiylarning boy musiqa madaniyatidan hayratda qolganlar. Ularning (yunonlarning T.SH.) mashshoq-xonandalari ajdodlarimizning ajoyib va dilkash qo'shiq va kuylarini, yuksak ijrochilik san'atini, shuningdek, xushnavo turli cholg'u asboblari o'rganib, o'zlarining musiqa madaniyatini boyitganlar. Natijada ayrim cholg'u asboblari Yevropa amaliyotida qo'llanilib, yangi ko'rinish (shakl) va nomlanishda butun dunyoga tarqagan. Masalan, ud – lyutiya, dutor, gutor – gitara, arfanun – arfa va boshqalar shular jumlasidandir. Shuningdek, an'anaviy chog'ular qatorida milliy dombra, qo'biz, Cho'pon nay, sibiziq, chanqobus, doira va turli zarbli asboblari qadimda musiqa amaliyotida qo'llanilgani ma'lum.

"Markaziy Osiyo musiqa nazariyasining asoschisi Borbad musiqa san'atini juda yaxshi his qiladi. Uning "Gulzor", "Sabri bahor", "Xusravashey" kabi musiqiy asarlari sharq san'atining rivojlanishiga ulkan hissa qo'shgan. U 30 kunga moslab va 360 kunga bag'ishlangan ohanglar asosida musiqa asarlari yaratgan. Borbad dastlabki "Shashmaqom"ning asoschisi hisoblanadi". [2]

Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, Rudakiy, Ahmad Yugnakiy, Mahmud Qoshg'ariy, Zamaxshariy singari daholar o'sha davr madaniy yuksalishining yorqin siymosi edilar. O'z vaqtida Arab xalifasi Ma'mun Turonu zamin olimi ulamolarini xalifalik markazi Bag'doddagi akademiyasiga olib ketganida, ular madaniyat va ilm-fan oliy dargohining ko'rki hamda fahri bo'lgan edilar. Bu ulug' madaniyat darg'alari orasida Muhammad Xorazmiy, Ahmad Farg'oni, Javhariy, Ibn mansur Marvarudiy kabi yirik allomalar ham bo'lgan. Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o'zbeklar orasidan o'sib chiqqan bu mutafakkirlar nomlari jahon madaniyati tarixi sahifalariga oltin satrlar bilan bitildi.

O'z davrning buyuk allomasi, tilshunoslik ilmiga asos solgan qomusiy olim Mahmud Qoshg'ariy o'zining "Devoni lug'otit turk" asarida turkiy xalqlarning tili, madaniyati, etnografiyasi va folklorini ilmiy jihatdan tadqiq etadi. Mahmud Qoshg'ariy o'z asari ustida juda ham ehtiyotkorlik, va sabr-bardosh bilan ishlagan. Natijada, qadimgi turkiy millatlarning xalq qo'shiqlari va og'zaki ijodi va qo'shiqlari, marosim va bayramlaridagi mehnat qo'shiqlari, qahramonlik qo'shiqlari haqida juda keng ham boy ma'lumotlar yig'adi. X-XII asr musiqa madaniyati va ashula san'atiga doir ma'lumotlar Yusuf Xos Xojibning "Qutadg'u bilig" asarida ham uchraydi.

IX-X asrlarga kelib, Samoniylar davlatida Buxoro yuksak san'at va ilm-fan maskaniga aylanadi. Bu davrda olamga mashhur olimlar, shoirlar, musiqachilar yetishib chiqadi. Abu Nasr Forobiy, Ahmad Farg'oni, Abu Rayxon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Abu Abdullo Rudakiy, Abulqosim Firdavsiy va boshqalar Markaziy Osiyo madaniyati va san'atiga katta hissa qo'shganlar. Ayniqsa, Al-Forobiy va Abu Ali ibn Sinoning asarlari Sharq musiqashunosligini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Markaziy Osiyo xalqlarining musiqa madaniyati va san'ati tarixini yoritishda Sharq musiqa ilmining asoschisi sifatida tan olingan Abu Nasr Forobiy va Ibn Xaldunning alohida o'rni borligini e'tirof etish lozim. Forobiy musiqa san'ati tarixini inson nutqining shakllanish jarayoni va hissiyotlari bilan bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlagan bo'lsa, Ibn Xaldun (14-asr) ijtimoiy tizimlarning shakllanish qonuniyatlariga asoslangan holda tushuntirgan.

X asrdan boshlab Abu Nasr Forobiy, Abu Ali ibn Sinoning musiqa nazariyalari zaminida mahalliy tillarda musiqa san'ati haqida qator asarlar maydonga kela boshladi. Shuningdek, buyuk allomalarimiz Abdulqodir Marog'iy, Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Najmiddin Kavkabi, Buxoriy, Zayniddin Vosifiy, Zaynullobiddin Husayniy, Darvesh Ali Changiy va boshqalar sharqona jahonshumul ahamiyatga molik noyob nazariy va estetik qarashlarini ishlab chiqqan holda mumtoz musiqiy asarlarning ham mualliflari sifatida tanilganlar. Ular o'zlarining asarlarida ijrochilik san'ati, musiqiy ilm va uning tarixi, cholg'u asboblarning tuzilishi, ijro uslublari, san'atkorlik qonun-qoidalariga oid qimmatli ma'lumotlarni bayon qilganlar. Didaktik asar bo'lgan "Qobusnoma"da ham hofizlik va san'atkorlik qoidalariga bag'ishlangan alohida bob o'rin olgan.

NATIJA VA MUHOKAMA

O'z mohiyatiga ko'ra, tom ma'nodagi uyg'onish harakatini yaratgan bu jarayon nafaqat Amir Temur saltanatining poytaxti Samarqandda, balki uning avlodlari Shohruh, Ulug'bek, Husayn Boyqaro, Bobur va boshqalar davridagi Buxoro, Kitob, Balx, Qobul shaharlarida ham qizg'in

kechdi. O'rta asrlar an'anasi shahar aholisining kasb-koriga ko'ra, jamoa (mahalla) bo'lib yashashni taqozo etar edi. Xalq ichida tanilgan san'atkorlar, hokimlar farmoniga ko'ra yoki o'ziga qulaylik yaratish maqsadida kasbdoshlari bilan jamoa bo'lib yashashni afzal ko'rganlar. Shunga binoan "Xonandalar mavzesi", "Sozandalar mahallasi", "Bastakorlar ko'chasi" joriy etilgan. Bu kasb sohiblarining alohida obro' va nufuzga sazovor bo'lganlari atrofida, maxsus ijod, ijro va ilmiy mavqega ega ijodiy maktablar shakllangan.

Bu davrda eng salobatli milliy musiqa meroslarimizdan bo'lgan Shashmaqom turkumi mukammal shaklga kirdi. Shuningdek, dostonchilik san'ati ham yuksak darajada rivojlandi. Ayniqsa, o'zbek musiqasi ikki asosiy yo'nalishda takomillashib bordi. 1. Xalq ommaviy janrlari bo'lgan bolalar qo'shiqlari, alla, yalla, terma, lapar va raqs kuylari; 2. Og'zaki an'anadagi professional musiqa – ashula, katta ashula, doston, maqom yo'nalishlari shular jumlasidandir.

O'zbek musiqa madaniyatining rivojlanishida buyuk shoir Abdurahmon Jomiyning ham alohida o'rni borligini e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Jumladan, uning "Risolal musiqiy" nomli asarida o'zbek xalqining qadimiy o'n ikki maqomi to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beriladi.

XIV-XV asrlarda O'rta Osiyo madaniyati, o'rta asr adabiyoti va musiqa san'atining eng yuksalgan davri ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri Alisher Navoiy va tojik klassik shoiri va atoqli olimi Abdurahmon Jomiy yashagan davr edi. "A.Navoiy butun Movorounnahr, Xuroson san'at va adabiyot, madaniyat ahlining sarboni bo'lib yangi taraqqiyot pog'onasiga olib chiqdi. Shu davr ichida o'zbek xalqining musiqa madaniyati yuksak scho'qqiga ko'tarildi"[3]. Ayni vaqtda Abdurahmon Jomiy zo'r sozanda va bastakor ham bo'lgan. Abdurauf Fitratning "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi" asarida ta'kidlanganidek, Jomiy o'z zamonasida mashhur bo'lgan "Naqshi Mullo" nomli asar muallifidir.

XIX asrning ikkinchi yarmida Turkiston xonliklari Rus Chor hukumati tomonidan bosib olinishi natijasida musiqa madaniyatimizga Rossiya musiqasi o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Bu jarayonlar uzoq davrlar mobaynida xalqimizning turmush tarziga, mehnat mashg'ulotlariga, turli xil marosimlariga, urf-odat va bayramlariga singib bordi. "Afsuski, sho'rolar saltanati yillarida xalqimiz o'zining milliy musiqa madaniyatini o'rganish va uni rivojlantirish imkonidan mahrum bo'ldi. Milliy musiqa san'ati va madaniyatimiz unutilishga mahkum qilingan bir sharoitda xalqimizning milliy ruhi, estetik didi va his-tuyg'usiga butunlay yot bo'lgan ovro'pacha musiqa madaniyati keng targ'ib qilindi"[4].

XULOSA

Markaziy Osiyo ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotida muhim o'rin tutgan jadidchilik harakati, adabiyot va san'atning yirik namoyondalaridan biri bo'lgan Abdulla Avloniy milliy teatr va milliy musiqa san'ati ravnaqi yo'lida katta ishlarni amalga oshirgan. Uning ikki jildlik "Tanlangan asarlari"ga kiritilgan she'rlari, maqolalari, pyesalari shunday deyishga asos bo'la oladi.

Avloniy o'z she'rlarida musiqaning ilohiyona ta'sir quvvatini ta'riflash bilan kifoyalanmay, turli musiqa atamalarini tahlilini ham berishga harakat qiladi. "Some" – tinglovchi, eshituvchi ma'nosini beruvchi, "Tarannum" – ohang, kuy, "Takallum" – qo'shiq, ashula, "Nag'masoz" – kuy yozuvchi, bastakor kabi atamalar shular jumlasidandir. Adib musiqani nafaqat san'at, balki falsafa, din, tibbiyot va umumman koinot bilan bog'liq bo'lgan yaxlit bir hodisa sifatida o'zaro mutanosiblikda idrok etadi. Uning musiqa inson ruhiga, ma'naviyatiga qanchalik ta'sir ko'rsatishi, ta'lim va tarbiyada muhim rol o'ynashi haqidagi fikr va tushunchalari barcha jadid ziyolilariga xos bo'lib, Makaziy Osiyo musiqashunoslarining fikrlariga monand keladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Хамидов Х. Ўзбек анъанавий кўшиқчилиқ маданияти тарихи.Т.: "Ўқитувчи" 1996.-Б.26.
2. Сайдалиев Ю. А. Барбад один из основателей восточной музыки. Проблемы современной науки образования.-Тошкент: 2022.-С.42.
3. Маннопов С. Навобахш оҳанглар.Т.:Ижод пресс. 2018.-Б.12.
4. Shokirov.T. Monografiya. O'zbek madaniyatini rivojlantirishda vorisiylik. Ijtimoiy- falsafiy tahlil (Musiqiy meros misolida) – Farg'ona. Klassik nashriyoti. 2024. – B. 56.